Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

02

ARCHAEOLOGICA **HEREDITAS**

Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze

pod redakcją Zbigniewa Kobylińskiego

Warszawa – Zielona Góra 2013

Archaeologica Hereditas
Prace Instytutu Archeologii UKSW

Komitet Redakcyjny
Redaktor serii: Zbigniew Kobyliński
Członkowie Komitetu: Tadeusz Gołgowski, Jacek Lech, Przemysław Urbańczyk
Sekretarz: Magdalena Żurek

Adres Redakcji:
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23, 01-938 Warszawa
tel. +48 22 569 68 27, e-mail: archeologia@uksw.edu.pl
www.archeologia.uksw.edu.pl

Redakcja techniczna: Magdalena Malińska i Alina Jaszewska
Skład: Kamil Banaszewski
Projekt okładki: Katja Niklas i Ula Zalejska-Smoleń
Na okładce: Grodzisko, gm. Banie Mazurskie (fot. K. Trela)
Linguistic consultation: Louis Daniel Nebelsick

Publikacja recenzowana do druku przez dr. Wojciecha Brzezińskiego

© Copyright by Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, Zielona Góra and Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

ISBN 978-83-932546-7-5

Wydawnictwo:
Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej
ul. Ceramiczna 2, 65-954 Zielona Góra
tel./fax: +48 68 323 12 83, kom. 604 933 447
www.fundacjaarcheologiczna.pl
e-mail: biuro@fundacjaarcheologiczna.pl

Książkę można kupić w sklepie internetowym:
www.wydawnictwofa.pl

SPIS TREŚCI

5 *Wprowadzenie*

*

7 Bartłomiej Klęczar i Magdalena Rutyna
Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego

*

31 Anna Marciniak-Kajzer
Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska". Refleksje po badaniach nie tylko w województwie warmińsko-mazurskim

45 Marcin Engel, Piotr Iwanicki, Grażyna Iwanowska i Cezary Sobczak
Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

65 Mariusz Wyczółkowski, Marta Szal, Mirosława Kupryjanowicz i Ewa Smolska
Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych

83 Kazimierz Grążawski
Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego

109 Sławomir Wadyl
Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny)

125 Daniel Gazda
Między grodem a zamkiem – wieloczłonowe obiekty warownе prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego

135 Daniel Gazda, Joanna Jezierska, Jacek Konik i Piotr Szlązak
Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012

181 Marek Jagodziński
Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślęcinie, Kwietniewie i Weklicach

205 Robert Klimek
Zaginione zamki i strażnice poświadczone w źródłach z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji

*

225 Zbigniew Kobyliński
Projekt Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: cele, założenia i pierwszy etap realizacji w 2012 roku

233 Seweryn Szczepański
„Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego

253 Jerzy Nitychoruk i Fabian Welc
Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak

281 Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach i Magdalena Rutyna
Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej)

305 Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach, Magdalena Rutyna, Jacek Wysocki i Bartłomiej Klęczar
Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku

327 Jacek Wysocki i Bartłomiej Klęczar
Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku

351 Tomasz Herbich
Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku

361 Andrzej Pydyn
Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego

373 Mateusz Popek, Andrzej Pydyn, Rafał Solecki i Paweł Stencel
Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak

381 Piotr Lasek i Jan Przypkowski
Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN

385 Magdalena Żurek
Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24-54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna

413 Krzysztof Misiewicz i Wiesław Małkowski
Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 roku

423 Maciej Bojanowski, Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński
Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim

457 Joanna Kałużna-Czaplińska, Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński
Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim

467 *Noty o autorach*

Robert Klimek

Zaginione zamki i strażnice poświadczone w źródłach z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji

Na początku podboju ziemi pruskiej przez Krzyżaków rozpoczęto organizację struktur administracyjnych i kościelnych. W dniu 28 lipca 1243 roku nastąpiło podpisanie aktu utworzenia biskupstw na obszarze Prus i Ziemi Chełmińskiej. Wówczas na polecenie papieża Innocentego IV legat Wilhelm z Modeny dokonał podziału tych ziem na cztery diecezje: chełmińską, pomezańską, warmińską i sambijską. Obszar biskupstwa warmińskiego od strony zachodniej dochodził do Zalewu Wiślanego, od północy do rzeki Pregoły, na południu granicę stanowiły jezioro Drużno i rzeka Wąska, natomiast od strony wschodniej sięgać miał aż do Litwy[1]. W wyniku późniejszych porozumień zawartych z Krzyżakami trzy biskupstwa pruskie (pomezańskie, warmińskie i sambijskie) miały zostać uposażone w trzecią część majątków ziemskich, które istniały w poszczególnych diecezjach. Pozostałe 2/3 miały przejść w posiadanie Zakonu Krzyżackiego. Biskupom w Prusach przekazano tylko trzecią część wszystkich dóbr – z uwagi na znaczny wysiłek militarny, jaki ciążył na Krzyżakach w związku z ich zaangażowaniem w walkę przeciwko pogańskim Prusom. Podział diecezji warmińskiej na część biskupią i zakonną był realizowany w kilku etapach. Po raz pierwszy doszło do porozumienia 27 kwietnia 1251 roku[2], następnie 27 grudnia 1254 roku[3]. Ówczesny biskup Anzelm wybrał dla siebie środkową część diecezji, zwaną od tej pory dominium warmińskim lub Warmią biskupią. W drugiej połowie XIV wieku doszło do poważnych sporów o granicę między biskupstwem warmińskim i Zakonem Krzyżackim. Sprawa dotyczyła północno-wschodniej części obszaru diecezji, w okolicy Reszla oraz obszaru tzw. Puszczy Galindzkiej. Układ zawarty 28 lipca 1374 roku[4], zatwierdzony przez papieża Grzegorza XI 16 lutego 1375 roku był korzystny dla Zakonu. Wówczas nastąpiło ukształtowanie się południowo-wschodniej granicy przebiegającej od lasu zwanego *Kracotin*, położonego milę na wschód od Reszla do miejsca zwanego *Curhsadel* – obecnie Kurki, znajdujące się na południe od Jeziora Łańskiego[5]. Obszar tak ukształtowanego biskupiego dominium wynosił 4249 km².

Do pierwszych wymienionych w źródłach zamków z obszaru Warmii biskupiej należały Braniewo (*Braunsberg*), Lidzbark (*Heilberg*) i Reszel (*Resel*). Według kronikarza krzyżackiego Piotra z Dusburga Zakon wzniósł je w 1241 roku[6]. Jak już wykazali Jan Powierski oraz Tomasz Jasiński kronikarz popełnił w tym opisie błąd polegający na tym, że niewłaściwie zostały złączone dwa różne fragmenty kroniki z *Relacji Hermana von Salza* oraz *Translacji św. Barbary*[7]. Powyższe zamki wybudowano przed wybuchem II powstania pruskiego. Podbój obszarów plemiennej części centralnej Warmii oraz Barcji nastąpił w latach 1251-1252[8]. Zapewne wyżej wymienione obiekty powstały po tym okresie. Pierwsza wiarygodna informacja o zamku w Reszlu – *castrum Resl* – pochodzi z 1254 roku[9].

Na obszarze Warmii biskupiej już od końca XIII i przez cały XIV wiek możemy zaobserwować wzmożoną akcję osadniczą. W tym okresie istniało ciągłe zagrożenie najazdów ze strony Litwinów, stąd też wynikała konieczność budowania licznych drewnianych założeń obronnych. Część z nich prawdopodobnie jeszcze w XIV wieku została opuszczona bądź zniszczona. Miejsca po dawnych zamkach z obszaru dominium warmińskiego z XIV wieku zazwyczaj można ustalić w terenie, jednak w kilku przypadkach ich lokalizacja nie jest to do końca pewna. W niniejszej pracy skupię się wyłącznie na zamkach i umocnieniach wymienionych w źródłach średniowiecznych. Na wstępie omówione zostaną obiekty, których lokalizacja nie wzbudza żadnych wątpliwości.

W 1278 roku pojawia się wzmianka o zamku w Bogdanach (niem. *Sonnenberg*) nad rzeką Bauda (ryc. 1), niedaleko Fromborka – *Castrum Sunnemberg*[10]. Kolejne dwie informacje pochodzą z 1304 roku[11]. W kolejnych

1 CDW I: nr 6.
2 CDW I: nr 26.
3 CDW I: nr 31.
4 CDW II: nr 497.
5 Achremczyk 2011: 398-400.
6 Dusburg: nr 27; nie wykluczam, że zamek w Braniewie mógł istnieć w 1241 roku, gdyż wcześniej wybudowano zamki w Elblągu (1237) i Bałdze (1239).
7 Powierski 2001: 93; Jasiński 1996: 14-17.
8 Dusburg: nr 67,
9 CDW I: nr 31.
10 CDW I: nr 54.
11 CDW I: nr 126 i 130.

latach warownia prawdopodobnie straciła na znaczeniu, ponieważ nie jest określana w źródłach jako *castrum,* lecz jako *mons*[12]. Wówczas zamieszkiwał ją Henryk – prepozyt kapituły. Obiekt ten został zaznaczony jako grodzisko na mapie *Prussiae* Caspara Hennenbergera[13]. W sprawozdaniach dziewiętnastowiecznych górę określano jako pogańskie miejsce ofiarne[14]. Badania archeologiczne wykazały, że powyższe założenie obronne było użytkowane w VII-VIII oraz XIII-XIV wieku[15]. Kolejnym odnotowanym w źródłach umocnieniem jest grodzisko w Gronkowie (*Grunenberg*) nad Pasłęką. Po raz pierwszy obiekt wzmiankowany jest w 1289 roku jako *montis Grunemberg*[16]*.* W 1305 roku pojawiła się nazwa *castrum grunenberg*[17]. Zdaniem historyka Jana Ptaka zapis z 1289 roku pozwala przypuszczać, że jest tu mowa o grodzisku pruskim – *mons*, które zostało następnie rozbudowane i zaadoptowane na zamek[18]. Stanowisko w Gronkowie jest znane w literaturze archeologicznej, jednak dotąd nie identyfikowano go z *castrum grunenberg*[19]*.* W świetle przeprowadzonych badań chronologię grodziska określono na podstawie materiału ceramicznego na XI-XIII wiek[20]. W 1325 roku w dwóch źródłach pojawiła się informacja o zamku w Plutach – *castrum dictum Plut circa civitatem Melsack*[21]. Jego nazwa pochodzi od pruskiej włości zwanej *Plut*, która wchodziła w skład plemiennej Warmii[22]. Niestety, brak jest wzmianek o losach warowni w kolejnych latach. O istniejącym w przeszłości w Plutach zamku wspominał także Caspar Hennenberger[23]. Relikty założenia obronnego znajdują się na wzgórzu (ryc. 2) o wysokości 117,8 m, zwanym dawniej *Pluta-Berg*[24]. Wśród niewielkich czternastowiecznych zamków biskupich wymienić należy *castrum Hirsberg* w Jedzbarku (ryc. 3, 4), który pojawia się w zapiskach z lat 1364-1381[25]. Nie jest wykluczone, że jego metryka sięga jeszcze czasów pruskich[26]. W relacji zapisanej w 1877 roku znajduje się informacja, że dolina w której znajduje się grodzisko jest wypełniona wodą, w której okoliczna ludność łowi ryby[27]. Dawny zamek zwany był potocznie *Palistka*[28], *Kirchowek* lub *Palacek*[29].

W dokumentach średniowiecznych można znaleźć także informacje o dwóch budowlach mających pełnić rolę wiejskich refugiów. Powyższy przypadek dotyczy wsi Kiwity i Medyny. Kiwity po raz pierwszy pojawiają się w 1308 roku, kiedy to na pruskim polu *Kibiten* zezwolono na założenie młyna i karczmy[30]. W 1319 roku w akcie nadania dla wsi *Schumpiten* (późniejsze Kiwity), leżącej na obszarze pruskiego pola *Kibiten* znajduje się informacja o umocnieniu warownym – *vnum castellum, uel propugnaculum, aut firmitas aliqua*, które zezwolono wybudować dla schronienia ludności podczas najazdów litewskich (ryc. 5). Chłopi w Kiwitach mogli wznieść ten obiekt w miejscu przez siebie wybranym – *vbicumque eis visum fuerit utilius*[31]. Na podstawie tej informacji można odnieść wrażenie, że budowla została wzniesiona od podstaw i nie mieliśmy do czynienia z adaptacją obiektu po Prusach[32]. Relikty założenia obronnego znajdują się w południowej części wsi. Gródek ten był w 1877 roku inwentaryzowany przez Boenigka (ryc. 6)[33]. W XIX wieku wzgórze było zwane przez miejscowych mieszkańców *Flöhberg*[34], co można tłumaczyć jako „Pchla Góra". Prawdopodobnie mamy tutaj do czynienia z pewnym przekłamaniem językowym, ponieważ tego typu warownie zazwyczaj nazywano *Fliehberg* czyli „Góra Schronienia" („Góra Ucieczki").

Drugi z obiektów pojawia się w akcie lokacyjnym Medyn, w którym znajduje się zapis, że mieszkańcy mają prawo do wzniesienia obwarowania na górze – *monte Geckenstein*[35]. Po raz kolejny obiekt ten pojawia się w dokumentach w 1340 roku, w nadaniu dla *Coglinden* (miejscowość nieustalona, prawdopodobnie leżała bezpośrednio na południowy zachód od Medyn). Jako jeden z punktów granicznych wymieniony został zamek przy Medynach – *castrum situm circa medyn*[36]. W tym przypadku wiele przemawia za tym, że już w czasach plemiennych na górze *Geckenstein* wznosiły się jakieś umocnienia, które zostały zaadoptowane przez mieszkańców. Może wskazywać na to nazwa z członem *-stein*, który mógł w języku niemieckim oznaczać zamek, jak w przypadku nazwy *Bartenstein* lub *Allenstein*[37]. Na podstawie źródłowych zapisków o zamku można wywnioskować, że mieszkańcy Medyn zrealizowali postawione im zadanie i obwarowali wzgórze *Geckenstein*. Wydaje się, że określenie *castrum* może taki stan potwierdzać. Relikty założenia obronnego w Medynach zarejestrował w latach 1826-1828 Johann Guise, ale niestety te szkice zaginęły prawdopodobnie podczas II wojny światowej. Kolejnej inwentaryzacji grodziska (ryc. 7) dokonał Engel w 1929 roku. Ustalił on, że

[12] CDW I: nr 150 – *in monte Sonnenberg* (1309) oraz nr 195 – *monte Sunnenberch* (1314).
[13] Hennenberger 1629.
[14] MVF PM-A 787/1 (Sonnenberg, Kr. Braunsberg).
[15] Odoj 1979: 659-666; Jagodziński 1997: 23-24.
[16] CDW I: nr 82.
[17] CDW I: nr 135.
[18] Ptak 1997: 145.
[19] Hollack 1908:53; Crome 1939A: 323.
[20] Jagodziński 1997: 30.
[21] Dusburg: nr 360, s. 266; CDW I: nr 221.
[22] CDW I: nr 26 i nr 31; Łowmiański 1932: 26-27.
[23] Hennenberger 1595: 349.
[24] Hollack 1908: 116; Meßtischblatt rr 1787
[25] CDW II: nr 357, 358 i 361; CDW III: nr 111.
[26] Na terenie grodziska I. Mirkowska znalazła ceramikę określoną na wczesne średniowiecze, ADA MWiM: teczka Jedzbark, gm. Barczewo.
[27] MVF PM-A 1590/1 (Hirschberg, Kr. Allenstein).
[28] Crome 1939B: 265; Meßtischblatt nr 2290.
[29] Hollack 1908: 59.
[30] CDW I: nr 144.
[31] CDW I: nr 194.
[32] Ptak 1997: 148.
[33] MVF: Boenigk, *Schlossberg bei Laggarben, Flehberg bei Kiewitten*, 1877.
[34] MVF PM-A 1734/1 (Kiwitten, Kr. Heilsberg); Hollack 1908: 69; Crome1939B: 273.
[35] CDW I: nr 194.
[36] CDW I: nr 310.
[37] Ptak 1997: 148.

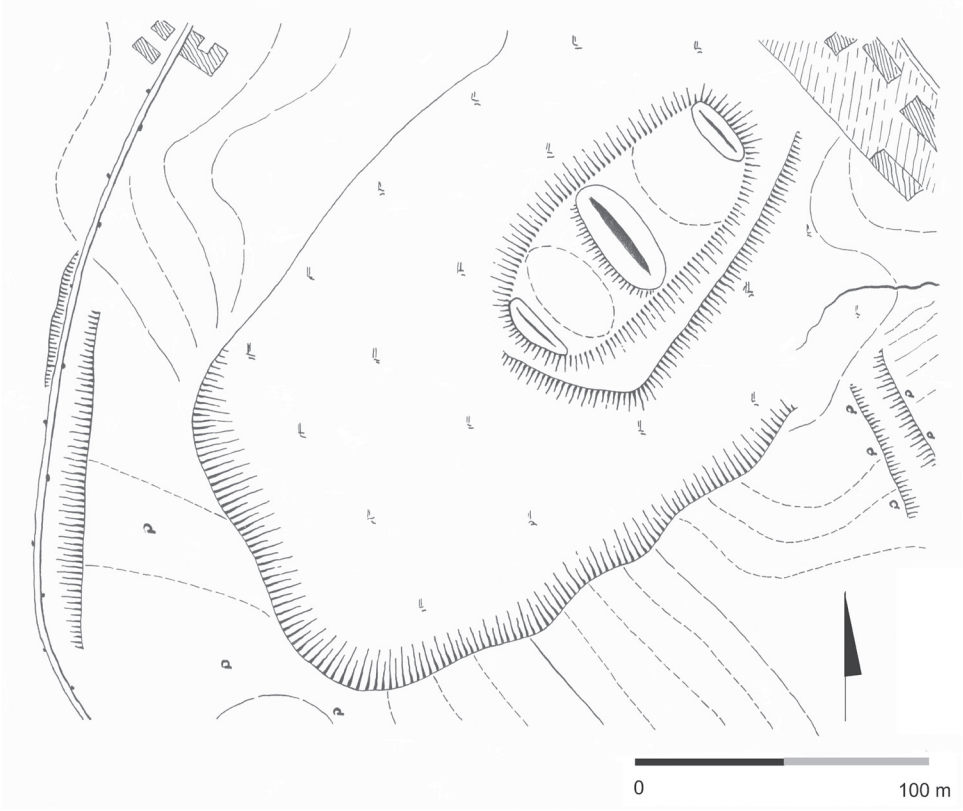
Ryc. 1. Bogdany, gm. Frombork (niem. *Sonnenberg, Kr. Braunberg*) – szkic J. Guise z lat 1826-1828. W górnej części widać panoramę grodziska od strony zachodniej, w centralnej części plan grodziska na tle okolicy, MVF: PM-IXh 00178a (Guise Zettel)

Fig. 1. Bogdany, Frombork commune (German *Sonnenberg, Kr. Braunberg*) – sketch by J. Guise of 1826-1828. In the upper part the panorama of the stronghold from the western side, in the central part the stronghold plan against the surrounding background, MVF: PM-IXh 00178a (Guise Zettel)

Ryc. 2. Pluty, gm. Pieniężno (*Plauten, Kr. Braunsberg*) – widok na fosę otaczającą dawny zameczek (fot. R. Klimek, kwiecień 2011)

Fig. 2. Pluty, Pieniężno commune (*Plauten, Kr. Braunsberg*) – the view on the moat surrounding the old castle (photo R. Klimek, April 2011)

Ryc. 3. Plan grodziska zwanego „Palistka" w Jedzbarku, gm. Barczewo (niem. *Hirschberg, Kr. Allenstein*) – zamku *Hirsberg*, MVF, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 3. The plan of the stronghold called „ Palistka" at Jedzbark, Barczewo commune (*German Hirschberg, Kr. Allenstein*) – of the *Hirsberg* castle, MVF, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

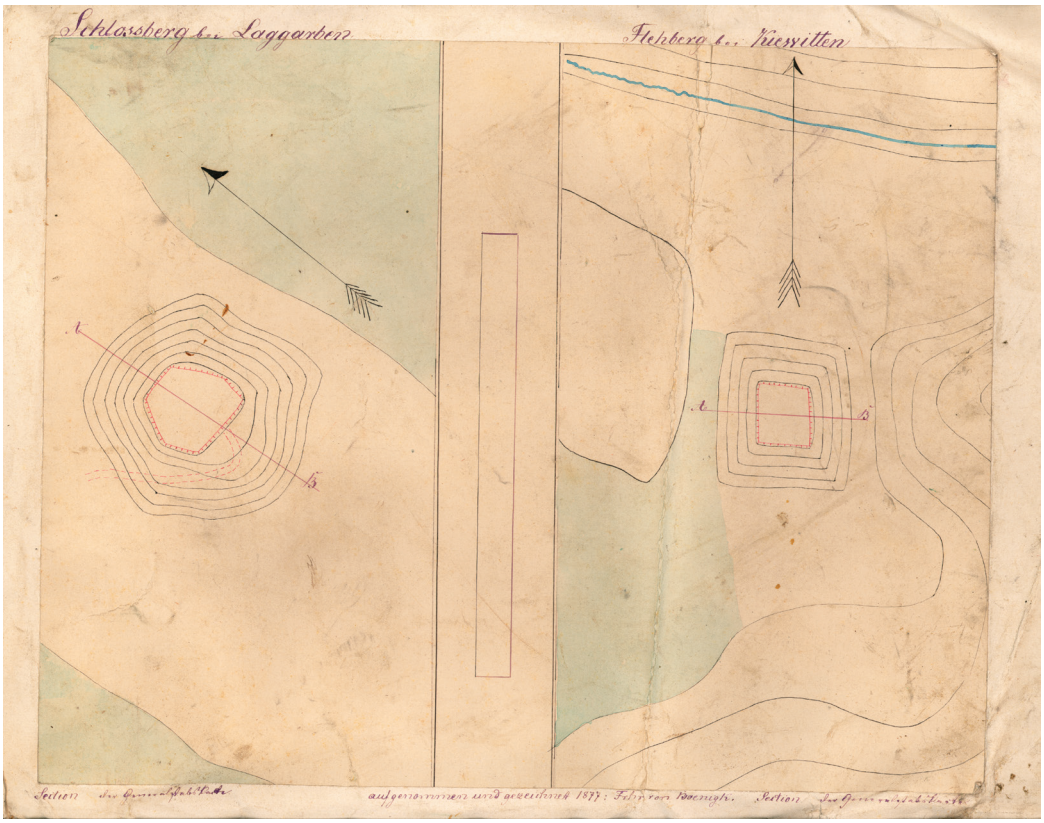

Ryc. 4. Grodzisko „Palistka", widok od zachodu (fot. R. Klimek, kwiecień 2006)

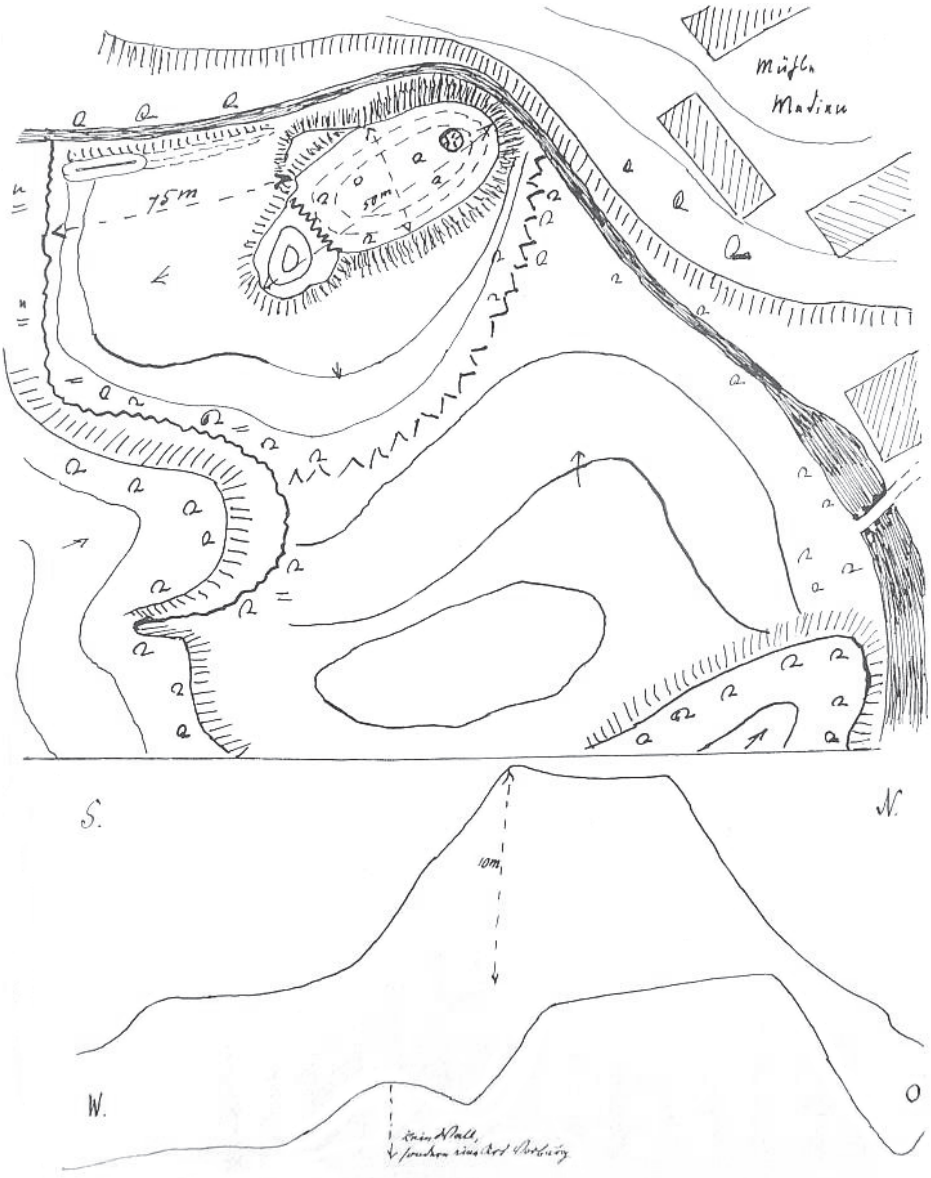
Fig. 4. The stronghold „Palistka", view form the west (photo R. Klimek, April 2006)

Ryc. 5. *Fliehberg* w Kiwitach – widok od strony południowej (fot. R. Klimek, marzec 2012)
Fig. 5. *Fliehberg* at Kiwity – view form the south (photo R. Klimek, March 2012)

Ryc. 6. Plan grodziska *Fliehberg* (po prawej) w Kiwitach, gm. *loco* (niem. *Kiwitten, Kr. Heilsberg*) wykonany w 1877 roku przez Boenigka (ze zbiorów MVF)
Fig. 6. Plan of the stronghold *Fliehberg* (on the right) at Kiwity, Kiwity commune (German *Kiwitten, Kr. Heilsberg*) drawn in 1877 by Boenigk (from MVF collection)

Ryc. 7. Szkic grodziska w Medynach, gm. Lidzbark Warmiński (niem. *Medien, Kr. Heilsberg*) wykonany w 1929 roku przez Carla Engla, MVF: PM-A (Medien, Kr. Heilsberg)

Fig. 7. Sketch of the stronghold at Medyny, Lidzbark Warmiński commune (German *Medien, Kr. Heilsberg*) made in 1929 by Carl Engel, MVF: PM-A (Medien, Kr. Heilsberg)

obiekt znajduje się na lewym brzegu Symsarny, niedaleko młyna[38]. Niestety, z relacją Engla nie zapoznał się Crome, który napisał, że lokalizacja grodziska w Medynach jest nieustalona. Poza tym do poszukiwań wyznaczył – oprócz okolic młyna – także obszar między Medynami a Kłębowem[39], gdzie niestety nie ma żadnych charakterystycznych antropogenicznych form terenowych. Powyższy zapis doprowadził do tego, że grodzisko w Medynach nie było w poszukiwaniach archeologicznych brane pod uwagę i tym samym pozostawało nieznane. 11 listopada 2012 roku, podczas pracy nad niniejszym artykułem, udało mi się zlokalizować miejsce po zamku *Geckenstein*[40]. Podobnie – jak ustalili to wcześniej Guise i Engel – obiekt znajduje się bezpośrednio na południowy zachód od Medyn, w pobliżu młyna. Jest to grodzisko stożkowe o wysokości około 10 m i stokach o kącie nachylenia 45°-50° (ryc. 8). Grodzisko posiada niewielki płaski majdan o wymiarach około 15 x 15 m. Od strony południowej i zachodniej znajduje się podmokły teren, który w przeszłości prawdopodobnie był fosą lub starym korytem rzeki.

[38] MVF PM-A 1390/1 (Medien, Kr. Heilsberg).
[39] Crome 1940: 84.
[40] Podczas weryfikacji terenowej towarzyszyła mi dr Alina Kuzborska.

Ryc. 8. Dawny zamek *Geckenstein* w Medynach, widok od wschodu (fot. R. Klimek, listopad 2012)
Fig. 8. The old castle *Geckenstein* at Medyny, view from the east (photo R. Klimek, November 2012)

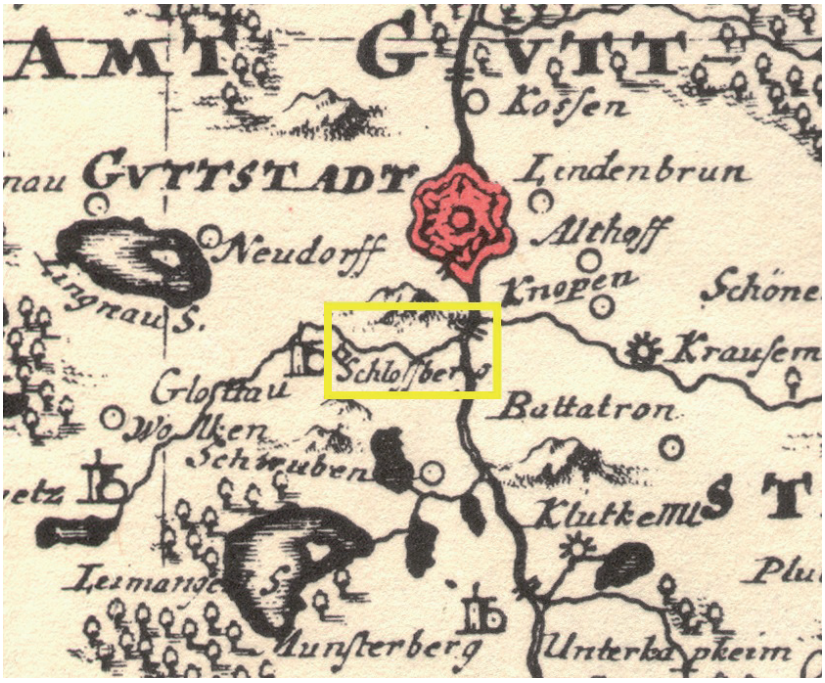
W drugiej części mojej pracy głównym tematem dociekań będą zamki, których lokalizacja nie jest do końca pewna. Zapewne nie będę w stanie rozwiązać wszystkich wątpliwości, gdyż do tego niezbędne jest przeprowadzenie kompleksowych prac badawczych w terenie. Po dokładnym przeanalizowaniu dokumentów źródłowych, kartograficznych i przeprowadzonej weryfikacji terenowej domniemanych stanowisk postaram się wskazać wytypowane przeze mnie miejsca.

W akcie lokacyjnym Głotowa (*campus Wene*), pochodzącym z 1313 roku, spotykamy się z informacją, że znajdował się tam zamek – *castrum Glottouiense,* a także kościół. Nadano wówczas również prawo do założenia dwóch karczem oraz do organizowania targów[41]. Należy zauważyć, że wówczas Głotowo było bardzo ważnym ośrodkiem władzy lokalnej. Znajdowała się tam siedziba tzw. kamery, w której przebywał komornik. Urzędował on z pewnością w miejscowym zamku, którego reliktów nie można dzisiaj jednoznacznie ustalić w terenie. Na pochodzącej z 1755 roku mapie Warmii poszukiwany zamek – *Schlossberg* położony jest na wschód od wsi, nad lewym brzegiem rzeczki Kwieli (ryc. 9)[42]. Hans Crome stwierdza, że we wschodniej części wsi leżało grodzisko zwane *Oelberg* – „Góra Oliwna". Wymienia on także inne wzgórze (108,8 m) – *Kalvarienberg* – „Góra Kalwaria" – położone na północny wschód od Głotowa, na którym w przeszłości znajdowało się jakieś umocnienie obronne[43]. Całkiem inną lokalizację dawnego zamku zakładał Carl Engel (ryc. 10). W sprawozdaniu z 1929 roku odnotował on, że relikty warowni mogły się znajdować na wzgórku, gdzie obecnie znajduje się czternasta stacja „męki pańskiej" Kalwarii Głotowskiej[44]. Jego zdaniem pozostałości zamku mogły zostać całkowicie zniwelowane podczas budowy drogi krzyżowej, co miało miejsce w latach 1878-1894. W tej sytuacji istnieją trzy domniemane stanowiska, z których każde teoretycznie mogłoby być miejscem po wzmiankowanym w źródłach zamku w Głotowie. Na podstawie własnych weryfikacji terenowych przypuszczam, że *castrum Glottouiense* znajdował się na niewielkim wzgórzu nad Kwielą, we wschodniej części wsi. Miejsce to można kojarzyć z zamkiem zaznaczonym na mapie Endersa oraz z tzw. „Górą Oliwną" (ryc. 11).

Na przełomie XIII i XIV wieku dzisiejsze Głotowo było głównym ośrodkiem administracyjnym dawnej pomezańskiej włości zwanej *terra Glotowia*[45]*.* Na podstawie dokumentów lokacyjnych możemy ustalić jakie ziemie stanowiły w średniowieczu ów obszar. Pierwsza informacja pochodzi z 1290 roku i dotyczy obecnych Smolajn, które leżały *in districtu Glottouiensi*. Na obszarze tej ziemi znajdował się także młyn Kłódka, wieś Swobodna oraz pewna karczma lokowana w 1318 roku wraz

[41] CDW I: nr 167.
[42] Enders 1755.
[43] Hollack 1908: 42; Crome 1939A: 314;
[44] MVF PM-A 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg).
[45] Łowmiański 1932: 25.

z młynem nad rzeką Sunią – *Suna in territorio glotouensi*[46]. Także zapis z kroniki Piotra z Dusburga wzmiankuje, że Dobre Miasto zostało założone w okręgu glotowskim[47]. Na podstawie osadnictwa pruskiego można wysnuć tezę, że obszar *terra Glotowia* na zachodzie, w okolicy Konradowa, sięgał rzeki Pasłęki. Na wschodzie wyraźnie przekraczał Łynę, obejmując okolice Barcikowa, zaś na południowym wschodzie Kabikiejm i Sętala. W kierunku południowym *Glotowia* najdalej sięgała poza południowy brzeg Jeziora Limajno i Cerkiewnik. Na północy osadnictwo było rozmieszczone wzdłuż rzeki Suni, dochodząc do linii obecnych wsi Gronowo-Smolajny i ujścia Kirsny do Łyny. Ziemia głotowska była często celem najazdów litewskich. Jesienią 1300 roku wdarło się do niej niespodziewanie siedemdziesięciu pięciu Litwinów. Spalono wówczas pewną wieś, zabijając i uprowadzając wszystkich ludzi wraz z żywym inwentarzem. Wówczas brat krzyżacki Walter Goldin z garstką rycerzy przeciął najeźdźcom drogę powrotną. Z powodu przyboru wód Litwini mogli przedostać się tylko w jednym miejscu, gdzie czekali na nich Krzyżacy. W wyniku walki polegli prawie wszyscy najeźdźcy[48]. Z uwagi na ciągłe niebezpieczeństwo najazdów litewskich założone zostało w 1329 roku Dobre Miasto, które ulokowano w miejscu bardziej korzystnym do obrony niż Głotowo. Od tego momentu rozpoczyna się powolny upadek znaczenia tej miejscowości, chociaż jeszcze przez jakiś czas była tam siedziba komornika. Po raz ostatni w źródłach komornik z Głotowa wymieniony jest w 1340 roku jako *Willun Camerarius nunc noster in glotouia*[49].

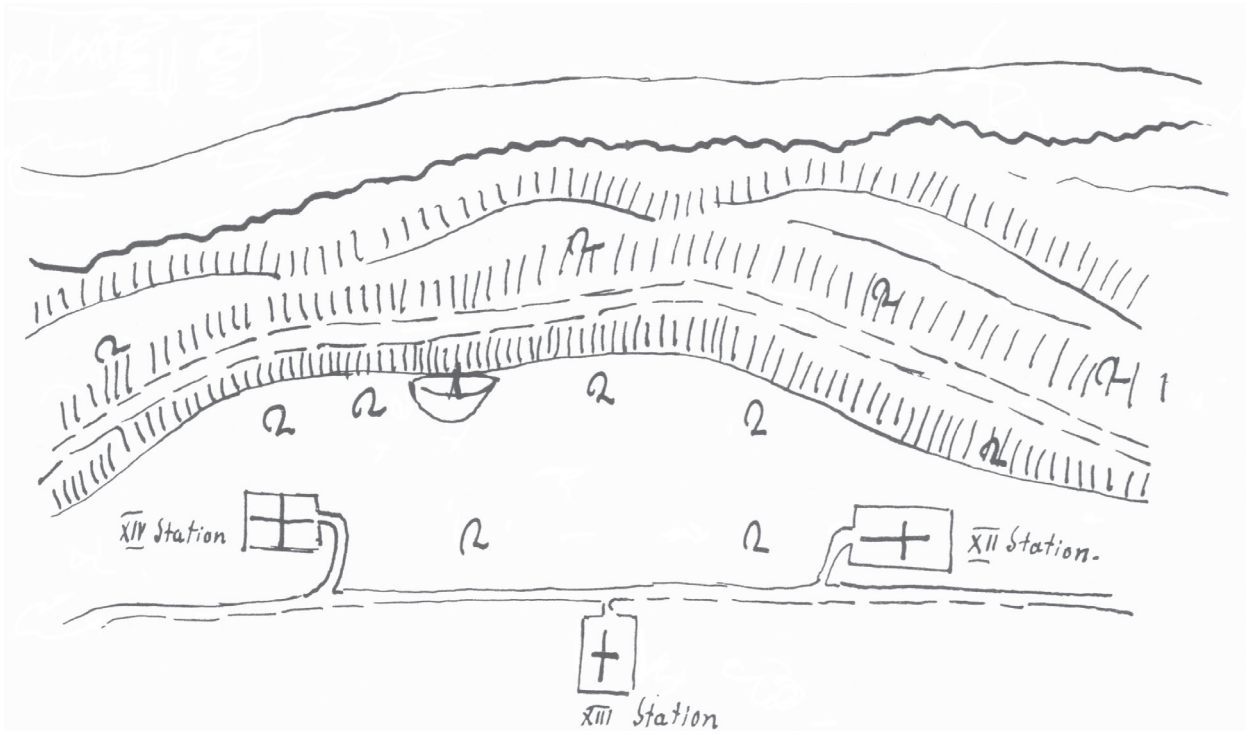

Ryc. 9. *Schlossberg* w Głotowie zaznaczony na mapie J. Endersa, *Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia* z 1755

Fig. 9. *Schlossberg* at Głotowo marked on the map by J. Enders, *Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia* of 1755

W Tłokowie na początku XIV wieku znajdowało się centrum okręgu, w którym urzędował komornik. Po raz pierwszy jest on wymieniony w 1315 roku w dokumencie lokacyjnym wsi *Makohlen* (obecny Maków), na obszarze pola pruskiego – *campus Cluteyn* (ob. Klutajny)[50]. W dokumencie zawarta jest informacja o komorniku z Tłokowa – *Camerarius de Tlokow*. W akcie lokacyjnym Tłokowa z 1318 roku jest między innymi mowa o obowiązku dbania o zasieki (*indagines*), znajdujące się na obszarze *districtus Tlokowe*[51]. Kolejna wzmianka o okręgu pojawia się w 1321 roku – *campus Schardeniten in districtu Tlocowe*[52]. Po raz ostatni komornik z Tłokowa – *kamerariusz Mycol in Tlokow* – przejawia się na kartach dokumentów w 1331 roku[53]. Wraz z lokacją w 1338 roku Jezioran (*Seburg*)[54] na znaczeniu straciło Tłokowo, które przestało być siedzibą komornictwa. Rola, jaką w początkowej fazie kolonizacji na tym obszarze pełniło Tłokowo nie wyklucza, że obszar ten w czasach plemiennych były włością pruską, tzw. *terra Tlokowe*, wchodzącą w skład Małej Barcji. Na podstawie rangi ośrodka w początkach XIV wieku można wnioskować, że w tej miejscowości powinna znajdować się strażnica będąca miejscem urzędowania komornika. Co prawda w średniowiecznych zapiskach źródłowych nie spotkałem się z określeniem, aby w Tłokowie był zamek, jednak na podstawie analogii do innych komornictw można domniemywać, że taki obiekt powinien się właśnie tam znajdować. We wszystkich centrach komorniczych na terenie Warmii biskupiej w XIV wieku, poza Tłokowem, odnotowane są zamki. Tym założeniem obronnym prawdopodobnie było grodzisko zwane *Fliehberg,* które zostało inwentaryzowane przez Johanna Guise podczas jego podróży po Prusach. Relikty warowni stwierdził on na wzgórzu, położonym na dawnym półwyspie, wrzynającym się od południa w Jezioro Pierścień (ryc. 12). *Fliehberg* otoczony był z trzech stron

[46] CDW I: nr 86B, 165, 185.
[47] Dusburg: nr 360, s. 266.
[48] Dusburg: nr 275, s. 221.
[49] CDW I: nr 310.
[50] CDW I: nr 174.
[51] CDW I: nr 186.
[52] CDW I: nr 208
[53] CDW I: nr 174.
[54] CDW I: nr 291.

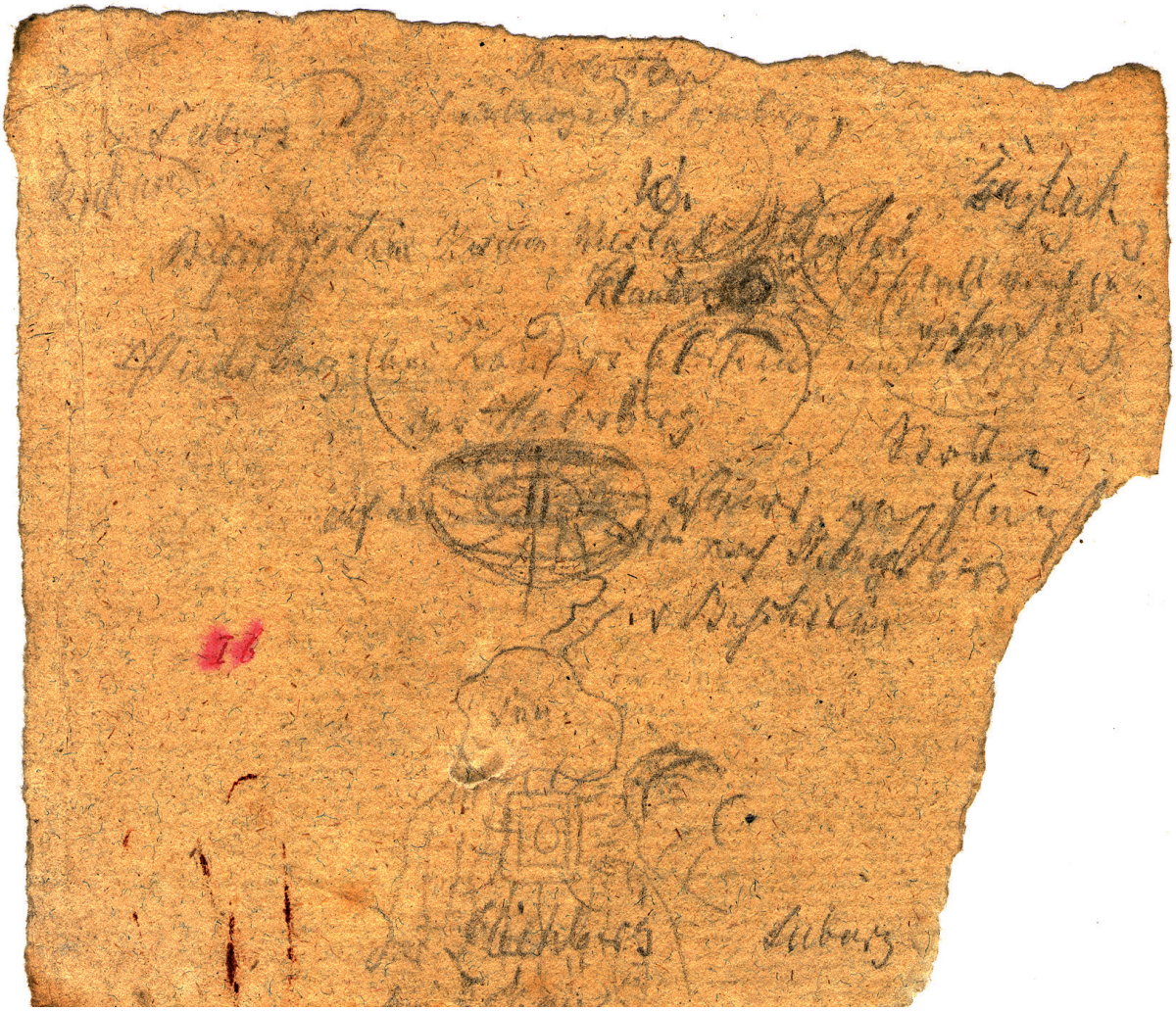
Ryc. 10. Głotowo – mapka wykonana przez Carla Engla w 1929 roku; na krawędzi wąwozu rzeczki Kwieli, w pobliżu stacji nr 14 Kalwarii Głotowskiej, zaznaczone są przypuszczalne relikty zniwelowanego zamku, MVF: PM-A 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg)

Fig. 10. Głotowo – map made by Carl Engel in 1929; on the edge of the Kwiela River's canyon, near station 14 of the Kalwaria Głotowska, the probable relics of a castle razed to the ground are marked, MVF: PM-A 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg)

Ryc. 11. Głotowo, gm. Dobre Miasto (niem. *Glottau, Kr. Heilsberg*) – *Oelberg* (Oliwna Góra) – domniemane położenie zamku w Głotowie (fot. R. Klimek, październik 2010)

Fig. 11. Głotowo, Dobre Miasto commune (German *Glottau, Kr. Heilsberg*) – *Oelberg* (Oliwna Góra) – the alleged location of the Głotowo castle (photo R. Klimek, October 2010)

Ryc. 12. Tłokowo, gm. Jeziorany (niem. *Lokau, Kr. Rößel*) – szkic J. Guise z lat 1826-1828 położenia umocnienia zwanego *Fliehberg* w Tłokowie (w dolnej części ryciny) – MVF: PM-IXh 00101b (Guise Zettel)

Fig. 12. Tłokowo, Jeziorany commune (German *Lokau, Kr. Rößel*) – sketch by J. Guise of 1826-1828 of the position of the fortification called *Fliehberg* in Tłokowo (at the lower part of the figure) – MVF: PM-IXh 00101b (Guise Zettel)

wodami jeziora, jedynie od południowego-wschodu można było się do niego dostać lądem. W szkicach Guise zarejestrował widoczny kształt umocnienia, które zbudowane było na planie kwadratu[55]. Do dzisiejszych czasów nie pozostały po nim żadne ślady. Miejsce po dawnej warowni zajmują obecnie pola uprawne (ryc. 13). Prawdopodobnie zostało ono zniwelowane w drugiej połowie XIX wieku[56].

W kronice Piotra z Dusburga znajduje się opis jak w 1325 roku biskup warmiński Eberhard, przy poparciu wójta krzyżackiego Fryderyka z Liebenzell, wybudował zamek Wartenberg. Po zakończeniu jego budowy, kiedy odprawiano uroczystą mszę Ducha Świętego, w czasie ewangelii ukazała się biała gołębica: *Eodem anno et tempore Eberardus episcopus Warmiensis per fratrem Fridericum de Libencele advocatum suum in terra Galindiae in litore fluminis Pissae aedificavit castrum Wartenbergk, quod castrum dum esset perfectum et de santo spiritu missa sollemniter cantaretur, apparuit intra evangelium una columba albissima domestica*[57]. Prawdopodobnie na zamku tym w latach 40. XIV wieku urzędował niejaki Merun, który był komornikiem[58]. Wcześniej urząd ten piastował Jan (*Johanni et Petro*), wymieniony w 1337 roku przy lokacji młyna w Wadągu[59].

[55] MVF: PM-IXh 00101b (Guise Zettel); Crome 1939B: 289.

[56] MVF: PM-A 1446/1 (Lokau, Kr. Rössel). W Tłokowie było odnotowane jeszcze jedno stanowisko. Według relacji z 1937 roku znajdował się tam pagórek o kształcie owalnym (25 x 20 m), znajdujący się na kulminacji wzgórza (152,7 m). Jego wysokość dawniej miała sięgać 7-8 m, lecz wskutek wybierania żwiru zmniejszyła się do 2-3 m. Położony był na równinie, między wzniesieniami. Nie stwierdzono w jego pobliżu żadnych zabytków archeologicznych. Zauważono, że oprócz piasku i żwiru pagórek zawierał także duże ilości gliny. Według nauczyciela, p. Palma z Tłokowa, który sporządził odręczną mapkę z lokalizacją obiektu, było to domniemane cmentarzysko. W mojej ocenie raczej powinniśmy opisywane stanowisko uważać za gródek strażniczy. Świadczą o tym jego pokaźne rozmiary w porównaniu do kurhanu oraz spore ilości gliny.

[57] Dusburg: nr 360, s. 266.

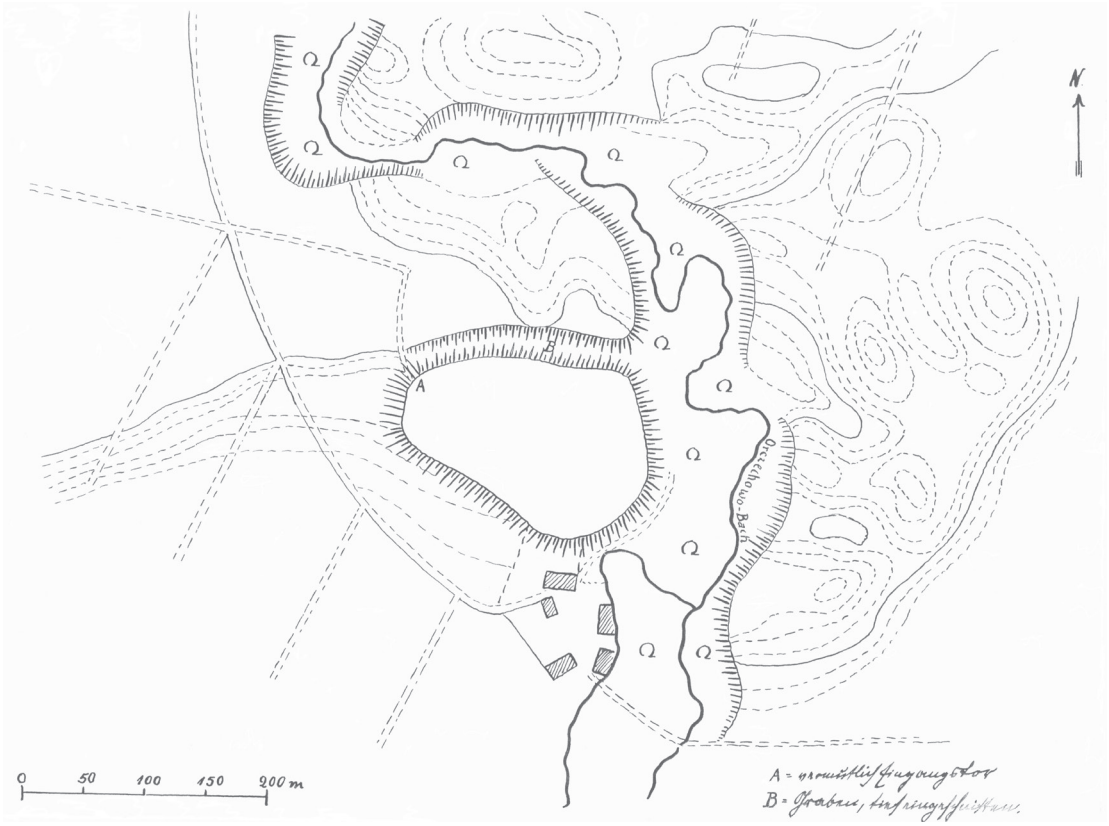
[58] Białuński 2004: 13; Klimek 2009: 84.

[59] CDW I: nr 286.

Ryc. 13. Widok na wzgórze w Tłokowie, gdzie w przeszłości znajdował się *Fliehberg*, domniemana siedziba komornictwa tłokowskiego (fot. R. Klimek, styczeń 2010)

Fig. 13. The view of the hill at Tłokowo, were in the past the *Fliehberg*, the alleged seat of Tłokowo Bailiff's Office was located (photo R. Klimek, January 2010)

Ryc. 14. Plan grodziska „Stare Miasto" – *Alt Stadt* w Barczewku nad rzeczką Orzechówką, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,I-X,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 14. Plan of the stronghold „Old Town" – *Alt Stadt* at Barczewko on the Orzechówka River, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

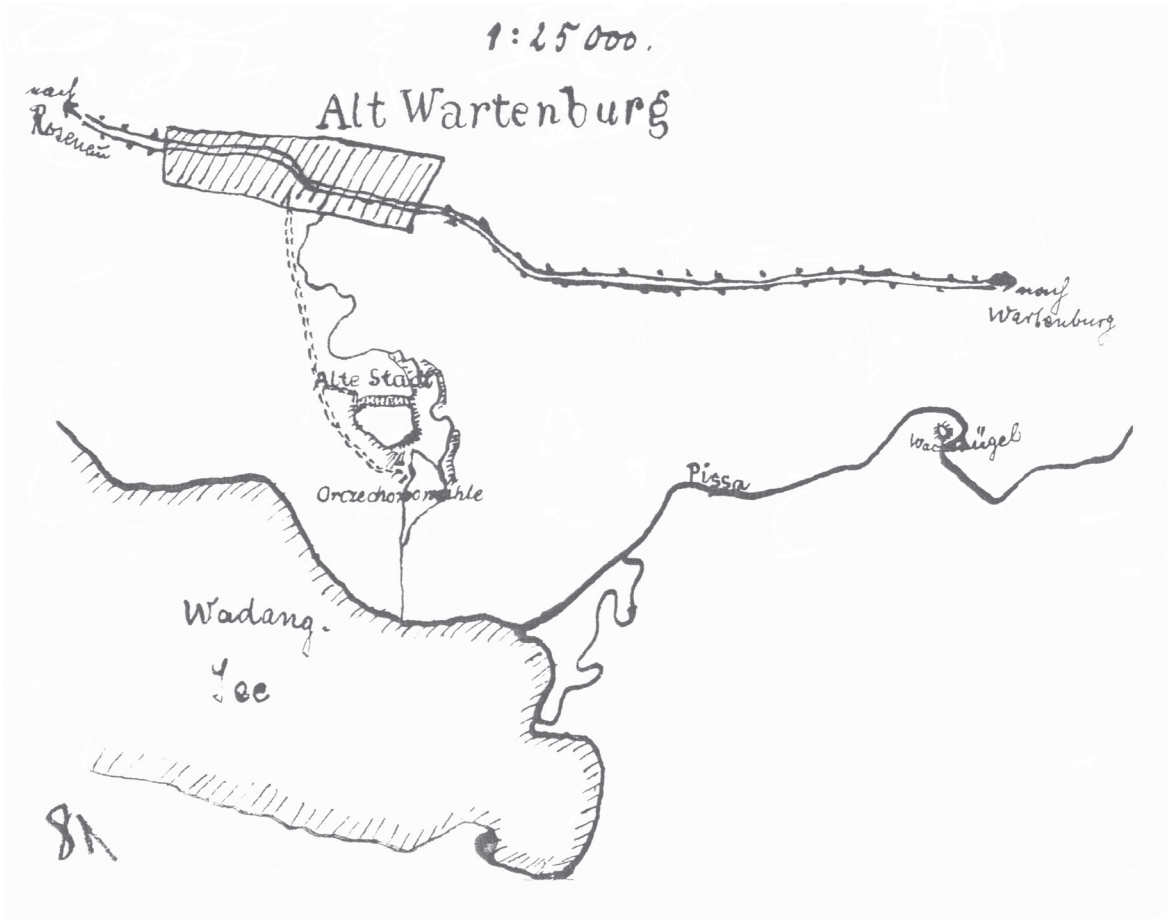

Ryc. 15. Widok na *Alt Stadt* w Barczewku od zachodu – w tym miejscu w latach 1325-1354 istniało miasto *Wartberg* (fot. R. Klimek, lipiec 2007)
Fig. 15. The view of *Alt Stadt* at Barczewko from the west – in 1325-1354 the town of *Wartberg* existed in this place (photo R. Klimek, July 2007)

Wraz z założeniem Wartenberga na obszarze okręgu rozpoczęła się akcja osadnicza. Niewątpliwie okolice Barczewka były w przeszłości centrum galindzkiej ziemi zwanej *Gunelauke*. W źródłach historycznych mamy potwierdzenie istnienia dwóch ziem galindzkich: *Berting* i *Gunelauke*. Prusowie w XIV wieku utrzymywali w zeznaniach: *quod terra Galindiae fuit a Bertingen usque ad Poloniam, et a Barten usque ad fluvium Nare et usque ad Sudoviam, ita quod tota terra inter Nadroviam et Sudoviam et Poloniam usque Bertingen, Gunelauken, et Barten fuit terra Galindiae*[60]. W dokumentach źródłowych nazwa *Gunelauke* pojawia się kilkakrotnie na przestrzeni lat 1331-1379, po raz pierwszy w nadaniu dla Prusa Naglande – *in campis Gunelauken*[61]. Następnie w dokumencie z 1349 roku, podczas nadania dla wsi Maruny, zamieszczono również ową nazwę – *in Terra Gunelauke*[62]. W 1354 roku Wartenberg wraz z okolicą został zniszczony przez książąt litewskich: Kiejstuta i Olgierda – *Kynstute, Algard cum bayoribus etc. festinant in Wartenberg in terram Gunelauken, quam hostile more, igne etc. devastant, et nemo evasit manus eorum*[63]. Miasto po upływie dziesięciu lat odbudowano, ale już w nowym miejscu[64]. W pobliżu zniszczonego przez Litwinów grodu w 1376 roku założono wieś, którą dla uczczenia nazwano *Aldewartberg*[65].

Dawne miasto położone jest w odległości około 700 m na południe od Barczewka[66]. Jego relikty są doskonale widoczne w terenie (ryc. 14-15). Od wschodu dostęp do grodu zabezpieczała rzeczka Orzechówka, która płynie w głębokim jarze. Od strony północnej znajdują się relikty przekopanej suchej fosy o szerokości około 8 m, która jest czytelna do dnia dzisiejszego. Brama wjazdowa ulokowana była w zachodniej części założenia, gdzie do obecnych czasów widoczne jest obniżenie wałów. Cały obszar grodu wynosił około 2 ha. Grodziska w przedwojennej literaturze niemieckiej nazywano *Altstadt* i *Stare Miasto*[67]. Na jego powierzchni można znaleźć fragmenty cegieł i ceramikę siwego koloru toczoną na kole garncarskim. Widoczna jest ponadto ceramika ręcznie lepiona, co może sugerować, że gród istniał już w czasach plemiennych[68]. Inny interesujący nas obiekt położony jest w zakolu rzeki Pisy, w odległości

[60] SRW I: 73-74.
[61] CDW I: nr 254 – nadanie dotyczyło wsi Dąbrówka Mała, zob. Białuński 2004: 7.
[62] CDW I: nr 141.
[63] Wigand: 520.
[64] CDW II: nr 368.
[65] CDW III: nr 14 – nazwa *Aldenwartberg* pojawia się wcześniej – w 1369 roku – przy określaniu granic Tuławek (CDW II: nr 430).
[66] Crome 1938: 196; Fromm i Steffel 1941.
[67] Meßtischblatt Nr 2189.
[68] Klimek 2009: 81-82. Wniosek został wysunięty na podstawie własnej weryfikacji terenowej stanowiska. Na powyższym obiekcie nie prowadzono dotąd badań archeologicznych.

Ryc. 16. Mapka sztabowa Barczewka, gm. Barczewo (niem. *Alt Wartenburg, Kr. Allenstein*) – zaznaczono na niej dwa grodziska: *Alte Stadt* i *Wachthügel*, MVF: PM-A 060/1 (Alt Wartenburg, Kr. Allenstein)

Fig. 16. Military map of Barczewko, Barczewo commune (German *Alt Wartenburg, Kr. Allenstein*) – with two strongholds marked: *Alte Stadt* and *Wachthügel*, MVF: PM-A 060/1 (Alt Wartenburg, Kr. Allenstein)

około 1,5 km na wschód od Barczewka (ryc. 16, 17). W niemieckiej literaturze często określano go *Wachthügel*[69]. Użytkowany był we wczesnym średniowieczu i w okresie krzyżackim. W 1926 roku na grodzisku wybudowano dom mieszkalny (ryc. 18)[70]. Podczas badań ratowniczych prowadzonych w 1929 roku Carl Engel znalazł między innymi wczesnośredniowieczną formę odlewniczą do srebrnych wyrobów (ryc. 19)[71]. Zastanawiające jest również to, czy *castrum Wartenbergk* wybudowano w tym samym miejscu co miasto? W opisie Dusburga mamy informację o rzece Pisa – *fluminis Pissae*, natomiast miasto znajdowało się nad strugą Orzechówka, przy Jeziorze Wadąg. Skłaniam się do przypuszczenia, że były zamek znajdował się na stanowisku zwanym *Wachthügel* nad Pisą. Badania archeologiczne potwierdziły tam również obecność ceramiki z XIV wieku. Crome także odnotował, że gródek nazywano „Zamkiem zwanym Gunelauken".

Kolejnym zamkiem biskupim, który popadł w zapomnienie jest *Berting*. Jak wspominałem powyżej mamy potwierdzone istnienie dwóch ziem galindzkich: *Berting* i *Gunelauke*. Terytorium obejmujące obszar *Berting* jest okolicą dzisiejszego Bartąga i Olsztyna[72]. Po raz pierwszy ziemia ta (*terra Berting*) jest wymieniona w 1335 roku, kiedy zrealizowano nadania po 4 łany 16 wolnym Prusom[73]. Kolejna wzmianka pochodzi z 1341 roku[74], a w 1348 roku w *Berting* odbyło się sześć nadań (najprawdopodobniej na zamku). Wśród świadków występuje między innymi pleban oraz miejscowy komornik – *domino Dithmaro plebano in Bertingen, Nycolao interpreter, Sanglade Camerario*[75]. Zamek został odnotowany w dokumentach 14 lipca 1350 roku – *sitos in bertingen ante castrum nostrum ibidem in villa nostra thewthonica Jure Culmensi*[76]. W późniejszym okresie brak jest wzmianek o jego istnieniu. Przyczyną tego może być założenie Olsztyna w 1353 roku. Nie wykluczam także, że *Berting* mógł zostać zniszczony podczas

[69] Fromm i Steffel 1941.

[70] Postawienie budynku mieszkalnego na grodzisku spotkało się z natychmiastową reakcją władz konserwatorskich, jednak okazało się, że w chwili jego budowy obiekt nie był wpisany do rejestru zabytków. Powyższa dokumentacja znajduje się w MVF, Acta IA6, PM-A 060/1 (Alt Wartenburg).

[71] Kopia formy odlewniczej z Barczewka znajduje się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

[72] Łowmiański 1932: 15; Białuński 2004: 9-10.

[73] CDW I: nr 270.

[74] CDW II: nr 6.

[75] CDW II: nr 108-113.

[76] CDW II: nr 162.

Ryc. 17. Plan grodziska *Wachthügel* w Barczewku nad rzeką Pisą, przypuszczalnie zamku *Wartberg*, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 17. Plan of the stronghold *Wachthügel* at Barczewko on the Pisa River, possibly of the *Wartberg* castle, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

najazdu litewskiego w styczniu 1356 roku, kiedy spalono w samym okręgu olsztyńskim 17 wsi[77]. Pozostaje jednak do rozwiązania kwestia, na jakim obszarze znajdują są relikty zamku? Według Emila Hollacka było to uroczysko przy wschodnim brzegu Jeziora Kielarskiego. W swoim sprawozdaniu Hollack nazwał to miejsce *Castrum*[78]. Chociaż wzniesienie, na którym znajdował się domniemany zamek jest zniszczone wskutek założenia na nim cmentarza rodowego, to mimo wszystko nadal są widoczne pozostałości wałów i systemu fos. Całość została udokumentowana przez społecznego opiekuna zabytków archeologicznych Leonarda Fromma (ryc. 20)[79]. Od strony północnej na wzgórzu rozpościera się wał, którego relikty są jeszcze czytelne na długości około 80 m (ryc. 21). Bezpośrednio na północ od niego znajdowała się sucha fosa, której pozostałości są doskonale widoczne na długości około 140 m. Przypuszczalnie założenie obronne zajmowało większy obszar niż przedstawiony w dokumentacji archiwalnej. Od strony południowej było odgrodzone niewielkim parowem, przy którym wybudowano w 2002 roku leśny parking. Właśnie w tym miejscu została zlokalizowana osada z okresu wczesnego średniowiecza[80]. Około 200 m dalej na południowy wschód, w pobliżu leśniczówki Zazdrość, znajdują się wały podłużne o długości około 150 m, złożone z dwóch równoległych odcinków, z dwoma fosami po obu stronach każdego z nich (ryc. 22). Wysokość wału dochodzi do 1,5 m wysokości, szerokość podstawy wynosi 6-7 m. Oba pasma nasypów oddalone są od siebie o 8 metrów i przebiegają od południowego-zachodu w kierunku północno-wschodnim[81]. Według Hollacka wały zostały wzniesione dla ochrony od strony południowej zamku w *Berting*[82].

Ostatni z omawianych zamków znajdował się w Rynie Reszelskim. Wieś została założona pod nazwą *Schellen* w 1339 roku na obszarze Barcji – *in terra Bartha*[83]. Informacja o zamku pojawiła się w źródłach tylko raz w dokumencie sporządzonym na zamku w Lidzbarku Warmińskim 27 lipca 1351 roku. Wówczas nadano mły-

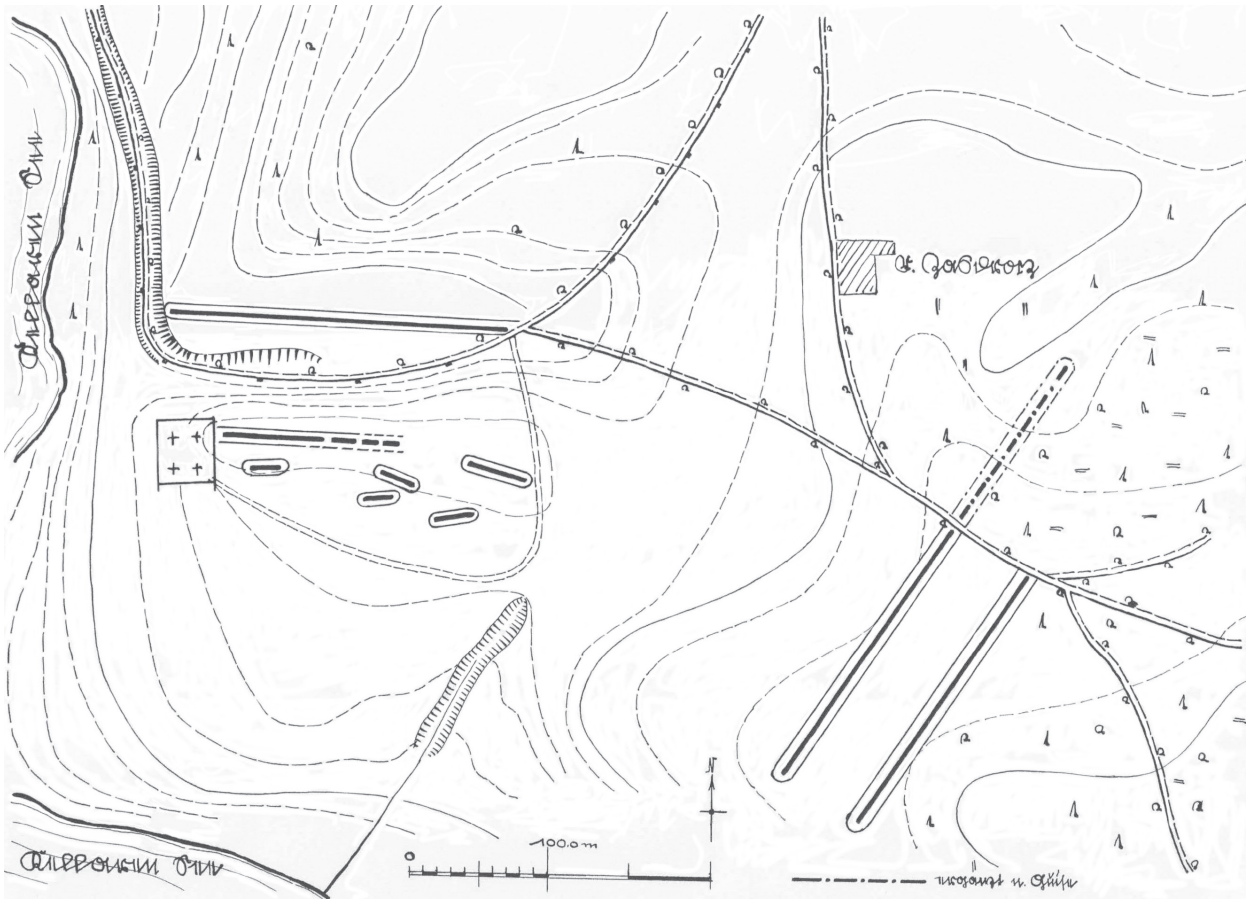
[77] Wigand: 522.
[78] MVF PM-A 1712/1 (Kellaren, Kr. Allenstein).
[79] MVF Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kellaren, Kr. Allenstein).
[80] Fromm i Steffel 1941. Na miejscu osady w 2006 roku widziałem liczny materiał ceramiczny pochodzący z wczesnego średniowiecza, co zgłosiłem do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie.
[81] Klimek 2008: 167-169.
[82] Hollack 1908: 66; Crome 1937: 87.
[83] CDW I: nr 297.

Ryc. 18. Grodzisko nad Pisą w Barczewku, widok od strony południowej (fot. R. Klimek, wrzesień 2012)
Fig. 18. The stronghold on the Pisa River at Barczewko, view from the south (photo R. Klimek, September 2012)

Ryc. 19. Kopia formy odlewniczej i naczynie gliniane znalezione podczas badań ratowniczych przeprowadzonych w 1929 roku na grodzisku *Wachthügel* w Barczewku przez C. Engla; zabytki ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (fot. R. Klimek)
Fig. 19. The copy of a moulding form and a clay vessel found during rescue researches conducted in 1929 in the stronghold *Wachthügel* at Barczewko by C. Engel; finds from the collection of the Warmia and Masuria Museum in Olsztyn (photo R. Klimek)

Ryc. 20. Domniemane miejsce zamku *Berting* nad Jeziorem Kielarskim, b. Kielary, gm. Stawiguda, niem. *Kielaren, Kr. Allenstein*, MVF: Ramuck, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 20. The alleged position of *Berting* castle on Lake Kielarskie, former Kielary, Stawiguda commune, German *Kielaren, Kr. Allenstein*, MVF: Ramuck, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

Ryc. 21. Widok na relikty wału na domniemanym zamku *Berting* (fot. R. Klimek, marzec 2009)

Fig. 21. The view of the relics of the rampart on the alleged *Berting* castle (photo R. Klimek, March 2009)

Ryc. 22. Jeden z wałów podłużnych nad Jeziorem Kielarskim, przypuszczalnie osłaniający od południowego-wschodu zamek *Berting* (fot. R. Klimek, marzec 2009)

Fig. 22. One of the longitudinal dykes on Lake Kielarskie, probably protecting the *Berting* castle from the south-east side (photo R. Klimek, March 2009)

narzowi Piotrowi karczmę przy zamku – *Taberna et quinque Jugeribus agrorum circa Castrum Ryn*[84]. Zagadką pozostają losy tego zamku, gdyż w późniejszym okresie nie pojawia się on więcej na kartach historii. Nieznana też jest jego lokalizacja. Przypuszczalnie zamek został zniszczony podczas wypraw Kiejstuta na Warmię biskupią, jakie miały miejsce w 1354 roku, kiedy spalono *Wartenberg* lub w 1356 roku. Nie jest wykluczone, że wówczas padł zamek w Rynie Reszelskim, który nie został odbudowany. We wsi i w najbliższej okolicy nie ma typowych form terenowych charakterystycznych dla średniowiecznych ziemnych założeń obronnych, dlatego bardzo trudno jest wytypować miejsce, w którym mogła w przeszłości funkcjonować warownia. Moim zdaniem nie jest wykluczone, że zamek znajdował się na południowy wschód od kościoła, w pobliżu rzeki Ryn. Podczas weryfikacji terenowej stwierdziłem tam nasyp w kształcie litery „L" o wysokości dochodzącej miejscami do 2 m, o długości około 80 m i szerokości około 40 m. Czy to właśnie tam był ów zaginiony zamek? Trudno to ustalić na podstawie badań powierzchniowych. Być może odpowiedź przyjdzie z czasem, gdyż rozwiązanie tej zagadki mogą przynieść jedynie badania archeologiczne.

Zakończenie

Końcowe daty rejestrujące w źródłach pisanych istnienie opisywanych budowli prawdopodobnie nie przesądzają o ich upadku. Nie ulega jednak wątpliwości, że opisywane zamki warmińskie nie przetrwały całego okresu krzyżackiego na Warmii i prawdopodobnie przestały istnieć przed końcem XIV wieku. Jako ostatni został wymieniony w 1422 roku Jedzbark – *Schlosse Hirschberg*[85]. Różne były dzieje upadku opisywanych zamków. *Wartemberg* został zniszczony w 1354 roku przez Kiejstuta. Miasto i zamek powstały na nowo w 1364 roku – *Wartberg*[86], ale w miejscu oddalonym o 6 km na wschód, na obszarze dzisiejszego Barczewa. Nie jest wykluczone, że podobny los mógł spotkać także warownię w Rynie Reszelskim. Upadek pozostałych ośrodków był zapewne związany z faktem, że przestały spełniać swoje funkcje. Zamki w Bogdanach, Gronowie, Medynach i Plutach straciły na znaczeniu, ponieważ nie rozwinęły się przy nich ośrodki gospodarcze. Zapewne jakiś czas trwały jako umocnione warownie, ale z czasem podupadły. Wraz z ustaniem najazdów litewskich na znaczeniu straciło także *castellum* w Kiwitach, które stało się bezużyteczne. Głoto-

[84] CDW II: nr 170.

[85] CDW III: 592. Zdaniem J. Ptaka sama informacja o funkcjonowaniu zamku w Jedzbarku nie jest do końca pewna, gdyż w CDW opublikowany został jedynie regest; Ptak 1997: 146.

[86] CDW II: nr 368.

wo w pierwszej połowie XIV wieku wielokrotnie było nękane przez wojska litewskie. Na skutek tego w 1329 roku wybudowano w miejscu dogodniejszym do obrony Dobre Miasto – *Guthinstadt*[87]. W ciągu kilkunastu lat przeniesiono tam z Głotowa siedzibę komornika oraz kapitułę kolegiacką (1347)[88]. Losy zamku w Jedzbarku były ściśle uwarunkowane z rozpoczętą w okolicy akcją osadniczą. Zanim w 1364 roku rozpoczęto odbudowę Barczewa, to właśnie tam zrealizowano pierwsze nadania. Jedzbark zapewne miał także w planach zabezpieczać od południowego wschodu miasto przed najazdami litewskimi. Pod koniec XIV wieku zamek w Jedzbarku nie odgrywał już większej roli. Upadek Tłokowa był ściśle związany z powstaniem w 1338 roku Jezioran – *civitas Seburg*[89]. Od chwili, gdy powstało miasto nie spotykamy już w źródłach pisanych informacji o komorniku i okręgu w Tłokowie. Wybudowanie w 1353 roku Olsztyna – *civitas Allenstein*[90] – doprowadziło do upadku zamku *Berting* i tym samym do przeniesienia siedziby komornika. Olsztyn i Dobre Miasto ulokowano nad Łyną, co dawało im znaczną przewagę gospodarczą z uwagi na lepszy dostęp do szlaków komunikacyjnych. Wszystkie wyżej wymienione miasta znajdowały się również w miejscach o lepszych warunkach obronny niż pierwotne siedziby komornictw. Po ustaniu najazdów litewskich rozpoczęto z rozmachem prowadzić akcję osadniczą. Nowo powstałe miasta dynamicznie się rozwijały i urastały do rangi głównych ośrodków gospodarczo-administracyjnych w swoim okręgu. Tymczasem Barczewko (*Wartenberg*), Bartąg (*Berting*), Tłokowo i Głotowo straciły na znaczeniu pozostając jedynie wsiami kościelnymi[91]. Czasem, przemierzając warmińskie pola i lasy, warto zatrzymać się na chwilę w tych miejscach, gdzie dawniej stały biskupie drewniane warownie. Zastaniemy tam teraz ciszę i spokój. Należy jednak pamiętać, że gdyby nie zakręty historii, to dzisiaj zapewne tętniłoby tu miejskie życie.

Podziękowania
Pragnę podziękować Horstowi Wiederowi i Stanisławowi Baranowi za okazaną serdeczną pomoc podczas kwerendy materiałów archiwalnych pochodzących z Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie.

[87] CDW I: nr 245.
[88] CDW II: nr 98.
[89] CDW I: nr 291.
[90] CDW II: nr 202.
[91] Olczyk 1961: 65-87.

Tabela 1. Zamki na obszarze dominium warmińskiego wzmiankowane wyłącznie w średniowiecznych źródłach
Table 1. Castles in the Warmia dominium area mentioned in Medieval sources only

Miejscowość, gmina	Nazwa niemiecka, powiat w 1938	Okres występowania w źródłach	Nazwa obiektu występująca w źródłach	Nazwa własna obiektu
Barczewko gm. Barczewo	*Alt Wartenburg* *Kr. Allenstein*	1325-1354	*castrum Wartenberg,* *Wartberg*	*Wachthügel,* *Zamek Gunlauken* *Romowa Góra*
Bartąg gm. Stawiguda	*Bertung* *Kr. Allenstein*	1350	*Castrum* *Berting*	*brak*
Bogdany gm. Frombork	*Sonnenberg* *Kr. Braunsberg*	1278-1314	*castrum Sunnemberg*	*Heiden-Burg*
Głotowo gm. Dobre Miasto	*Glottau* *Kr. Heilsberg*	1313	*Castrum* *Glottouia*	*Kalvarienberg albo Oelberg*
Gronowo gm. Braniewo	*Grunenberg* *Kr. Braunsberg*	1289-1305	*castrum Grunenberg*	*Burg-Berg*
Jedzbark gm. Barczewo	*Hirschberg* *Kr. Wartenburg*	1364-1422	*Castrum* *Hirsberg*	*Palistka, Kirchowek, Palacek*
Kiwity gm. *loco*	*Kiwitten* *Kr. Heilsberg*	1319	*castellum,* *propugnaculum*	*Flöhberg*
Medyny gm. Lidzbark Warmiński	*Medien* *Kr. Heilsberg*	1320-1340	*monte Geckenstein,* *castrum Medyn*	brak
Pluty gm. Pieniężno	*Plauten* *Kr. Braunsberg*	1325	*castrum Plut*	*Pluta-Berg*
Ryn Reszelski gm. Kolno	*Schellen* *Kr. Rößel*	1351	*castrum Ryn*	brak

Wykaz cytowanej literatury:

Źródła archiwalne:

SMPK MVF Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte: PMA 060/1 (Alt Wartenburg, Kr. Allenstein); 1446/1 (Lokau, Kr. Rößel); 1734/1 (Kiwitten, Kr. Heilsberg); 1138/1 (Plauten, Kr. Braunsberg); 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg); 1590/1 (Hirschberg, Kr. Allenstein); 139/1 (Medien, Kr. Heilsberg); 787/1 (Sonnenberg, Kr. Braunberg).

Katalog Burgwallkartei SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein): Alt Wartenburg; Kellaren; Hirschberg.

Guise Zettel PM-IXh: 00101b; 00178a.

Boenigk, *Schlossberg bei Laggarben, Flehberg bei Kiewitten*, 1877.

ADA MWiM w Olsztynie. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur: teczka Jedzbark, powiat olsztyński.

Źródła pisane:

CDW I. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 1, Mainz 1860.

CDW II. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 2, Mainz 1864.

CDW III. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. C.P. Woelky, Bd. 3, Leipzig 1874.

Dusburg 2007. Peterus de Dusburgk, *Chronica Terre Prussiae*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Wigand 1863. *Die Chronik Wigands von Marburg,* [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig 1863.

SRW I. *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd 1, hrsg. v. J. M. Saage, C. P. Woelky, Braunsberg 1866.

Źródła kartograficzne:

Enders, J., 1755. Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia, Elbing.

Fromm, L. i W. Steffel W. 1941. Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein 1:100 000, Allenstein.

Hennenberger, C. 1629. Prussiae, Königsberg.

Meßtischblatt, Nr 1684, Braunsberg (West.)1:25 000, 1937.

Meßtischblatt, Nr 1685, Braunsberg (Ost.)1:25 000, 1937.

Meßtischblatt Nr 1787, Lichtenau, 1:25 000, 1932.

Meßtischblatt Nr 2088, Guttstadt, 1:25 000, 1914.

Meßtischblatt Nr 2189, Alt Wartenburg, 1:25 000, 1915.

Meßtischblatt Nr 2290, Gr. Purden, 1:25 000, 1929.

Literatura:

Achremczyk, S.

2011. *Historia Warmii i Mazur*, t. 1. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im Wojciecha Kętrzyńskiego.

Białuński, G.

2004. Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (243): 3-17.

Crome, H.

1937. Längswalle in Ostpreußen. *Mannus* Bd. 29: 69-90.

1938. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 32 (1): 173-209.

1939a. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 32 (2): 297-324.

1939b. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 33 (1-2): 263-289.

1940. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 34: 83-155.

Hennenberger, C.

1595. *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*. Königsberg.

Hollack, E.

1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*. Glogau-Berlin: Kommissions-Verlag von Carl Flemming.

Jagodziński, M.

1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Jasiński, T.

1996. *Najstarsze kroniki krzyżackie i roczniki krzyżackie dotyczące Prus.* Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Klimek, R.

2008. Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego. *Pruthenia* 3: 163-206.

2009. Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke" w świetle źródeł archeologicznych. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (263): 79-87.

Łowmiański, H.

1932. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Odoj, R.

1970. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4 (110): 659-666.

Olczyk, A.

1961. *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525.* Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Powierski, J.

2001. *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, 1. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Ptak, J.

1997. *Wojskowość średniowiecznej Warmii.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im Wojciecha Kętrzyńskiego.

Robert Klimek

Forgotten castles and watchtowers mentioned in historical sources in Bishop's Warmia from the 1st half of the 14th century - proposals for their location

Summary

The region of Bishop's Warmia was the area of intensive colonization beginning at the end of the 13th century and throughout the whole 14th century. During this period the constant threat of Lithuanian raids led to the construction of numerous fortifications. Some of them were already abandoned or destroyed in the 14th century. While it is easy to locate most of the 14th century castles belonging to the Warmia dominium, in a few cases their positions are not very certain. Moreover, some of the Medieval defended sites discovered by archaeology have not been successfully connected with fortifications mentioned in Medieval records (for instance Barczewko, Bogdany, Gronowo, Jedzbark, Kiwity and Pluty).

In this paper the author deals with sites that are referred to as castles (*castrum*) or watchtowers (*propugnaculum*) in Medieval records. The following sites are mentioned as being castles in Medieval documents: Barczewko (1325-1354), Bartąg (1350), Bogdany (1278-1314), Głotowo (1313), Gronowo (1289-1305), Jedzbark (1364-1422), Medyny (1320-1340), Pluty (1325) and Ryn Reszelski (1351). There is also information about less important strongholds such as Kiwity where the erection of a fortification is mentioned in 1319 but is not referred to as a castle probably due to its small scale. The author's main focus is on castles from the 1st half of the 14th century, which were the administrative centers, or bailiwicks, that played a decisive role in organising the colonisation process. These strongholds also served as refuges during Lithuanian raids in the Bishop's Warmia area, a role written sources mention for the castles of Barczewko, Bartąg and Głotowo. The author also notes that there is no evidence in the sources for the existence of a castle at Tłokowo, although a bailiwick and its occupant are mentioned there in the years 1315-1331. However the author thinks that this omission does not exclude the existence of Medieval defensive structure at the site of the Tłokowo bailiwick. In this article, which is based on documents from the former Prussia-Archive in Königsberg, as well as verification through fieldwork, the author proposes a location for the Medyny castle, as well as potential locations of castles at Bartąg, Głotowo, Ryn Reszelski and Tłokowo. The aforementioned castles did not survive during the whole Teutonic period in Warmia, and were probably abandoned before the end of the 14th century. The castles at Bogdany, Gronowo, Medyny and Pluty lost their significance due to the fact that no economic centers developed near them. Undoubtedly they persisted for some time as fortified centres, however, their importance declined with time. As the Lithuanian raids stopped, the *propugnaculum* at Kiwity lost its significance and was abandoned. Głotowo was constantly besieged during the 1st half of the 14th century by Lithuanian troops and, as a result, in 1329 the town of Dobre Miasto was built on a more easily defensible location. After a few years the site of the bailiff´s seat and the collegiate chapter were transferred there from Głotowo in 1347. The fate of Jedzbark castle was determined by the course of colonisation in its environs. The land on which Jedzbark was built had been granted before Barczewo was refounded in 1364. It was probably intended that the Jedzbark castle would protect the town from Lithuanian raids coming from the south-east. The decline of Tłokowo is clearly connected to the emergence of Jeziorany in 1338. Written records no longer mention a bailiff at Tłokowo after the emergence of this town. The foundation of Olsztyn in 1353 led to the decline of *Berting* castle, and at the same time the transfer of the bailiwick. Olsztyn and Dobre Miasto were located on the Łyna River, which gave them a significant advantage due to better access to communication routes. These newly founded towns developed dynamically and soon became major economic administration centers in their region. At the same time former bailiwicks at Barczewko, Bartąg, Tłokowo and Głotowo lost their former importance and were reduced to being simple church villages.